

't inschrien

veertiende jaargang nr. 1, januari 1982 kwartaaluitgave

Architect Jan Stuyt opzichter bij de bouw van de St. Jozefkerk te Enschede

(Een stukje Arbeidersemancipatie aan het eind van de vorige eeuw)

In het Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen over 1978, staat een artikel 'Jan Stuyt (1868-1934) en de vernieuwing van de kerkelijke bouwkunst', geschreven door Pauline Houwink. Toen ik enkele jaren geleden de geschiedenis van de St. Jozef te Enschede bestudeerde, kwam ik meerdere keren de naam van Jan Stuyt tegen. Om mijn verhaal zo compleet mogelijk te krijgen heb ik destijds getracht zoveel mogelijk gegevens betreffende deze parochie bij elkaar te zoeken. Niet alleen van deze parochie, maar ook over het gebouw en personen die met de bouw van deze kerk iets te maken hebben gehad.

Een van deze personen was de opzichter Jan Stuyt en dus is het artikel van Pauline Houwink een goede aanvulling op hetgeen ik reeds bij elkaar gezocht had.

Jan Stuyt, opzichter bij de bouw van de St. Jozefkerk te Enschede, werd op 21 augustus 1868 te Purmerend geboren. Op 11 juli 1934 overleed hij te 's-Gravenhage, ter gelegenheid waarvan H. Thunnissen in het Gildeboek 1) een levensbeschrijving gaf van Jan Stuyt. Daarin onder meer:

'Op vijftien-jarigen leeftijd reeds, kwam hij na eenige vooropleiding op het architectenbureau van A.C. Bleys te Amsterdam, waar volop werk was: onder meer werden plannen voor de monumentale St. Nicolaaskerk 2) aan de Prins Hendrikkade juist verwezenlijkt.'

'Vol bewondering schrijft Stuyt, toen hij zelf op het hoogtepunt van zijn kunnen was gekomen, hoe telkens bij het binnentreden van Amsterdam de fiere gestalte van de machtige compositie van de St. Nicolaaskerk

indruk maakt. Zijn groote teekenaardigheid bereidde hem ook in 1891 den weg tot het bureau van den door hem bewonderden Grootmeester P. Cuijpers, die met zijn zoon Ir. J. Cuijpers samenwerkte. Tallooze mooie aquarellen vervaardigde hij van de restauratiewerken van kasteel de Haar. Doch nog meer trok hem de praktijk, want bouwen was voor hem niet op de eerste plaats het maken van een mooi prentje, doch hij begreep, dat de ware bouwmeester vertrouwd moest zijn met de uitvoering, met de materialen en constructies, dat de opleiding op 't atelier dus gecompleteerd moest worden door de ervaringen, verkregen op het steiger. In 1893 zien wij hem als opzichter bij den bouw van de St. Jozefskerk te Enschede. Daar sloot hij vriendschap met den socialen priester dr. Alphons Ariëns en verrijkte zijn kennis door den omgang met deze kenner en minnaar van de Klassieke cultuur'. 3)

Jan Stuyt moet 15 jaar oud geweest zijn toen hij zijn opleiding kreeg bij het architectenbureau van A.C. Bleys. Hij bleef daar tot 1891. Vanaf 1891 tot 1900 was hij werkzaam bij het bureau van Pierre Cuijpers te Amsterdam. Deze periode is voor ons van belang, immers in die tijd werd ook de St. Jozef te Enschede gebouwd. Hij was 25 jaar toen hij in Enschede als opzichter werkzaam was. Met de bouw van de kerk was in maart 1893 een begin gemaakt.

Vergadering 'R.K. Arbeidersvereniging'

Op de avond van 16e augustus 1893 had een drukbezochte bijeenkomst plaats van de 'R.K. Arbeiders-Vereeni-

Jan Stuyt, getekend door Jan Bleys (!) in juni 1 van het jaar 1906. (Foto: Iconografisch Bureau Den Haag. Neg.nr. D-3070)

ging', waarin de heer Jan Stuyt, opzichter bij de bouw van de 'nieuwe kerk' als spreker optrad met het onderwerp: 'Voorschriften omtrent minimumloon en maximum-arbeidsduur in bestekken'. In de 'Roomsche Katholieke Werkman' van september 1893 lezen we daarover:

'Tot de genoodigden behoorden het hoofd der gemeente, het bestuur van Patrimonium en de Bazenverenigingen. Spreker gaf eerst een historisch overzicht, waaruit bleek dat de eerste stoot tot de beweging ten gunste dezer voorschriften was gegeven door het Alg. Ned. Werkliedenverbond, dat door het zenden van een adres in Mei 1892 aan verschillende besturen, hoofden van departementen enz. ten zeerste aandrang op het vaststellen van minimum-loon en maximum-arbeidsduur bij eventuele besteding.

Door het alg. Ned. Werkliedenverbond

werd niet gevraagd verhooging van loon, evenmin verkorting van den arbeidsduur, alleen minimum-loon en een geregelde werkdag; dit laatste opdat er geen overwerk zou plaats hebben.'

Na een uitvoerig relaas over het wel of niet aanbesteden wees spreker Jan Stuyt ten slotte op 'den heilzamen invloed, dien een meerdere ontwikkeling en vakkennis op den ambachtsman kunnen uitoefenen, terwijl het de architecten zijn, die hierin moeten voorgaan.'

Tijdens deze bijeenkomst had Stuyt de toehoorders voorgehouden dat het beter zou zijn een werk in eigen beheer te houden dan te laten aanbesteden en besprak hij ook de resultaten van het congres van de 'Maatschappij tot bevordering der bouwkunst', in mei 1892 te Amsterdam gehouden.

'Wellicht mede tengevolge van het kranig optreden der werklieden op dat congres werd daar de volgende motie aangenomen: 'Het congres acht het wenschelijk dat de arbeid wettelijk worde geregeld en is tevens van oordeel dat die wettelijke regeling in de arbeidsnijverheid door zelfstandig optreden van architect en werkmans worde voorbereid'.

Aan het debat werd ook deelgenomen door de president der R.K. Timmerlieden J. Beune, die 'eene geleidelijke loonsverhoging ongewenst achtte, waar het loon zeer laag stond, en door den social. 4) spreker Pieterse, die in de bekwaamheid van den handwerksman, bij den vooruitgang der machines, al een zeer gering element tot verbetering zag, en evenzoo in heil verwachtte van K.v.A. 5) als van een geleidelijke ontwikkeling die eerst over 100 jaar een fatsoenlijk resultaat zou bereiken.'

Aan het einde van deze avond gekomen kwam de spreker tot de volgende conclusies:

1 'Afschaffing van het systeem van aanbesteding, meerdere ontwikkeling

bij de beoefening van het ambacht en aansluiting op de wijze der gilden zijn in de eerste plaats als middelen te beschouwen ter verheffing van den handwerksstand.

- 2 In gevallen, waarin vooralsnog het systeem van aanbesteding nog niet kan worden verlaten, dienen voorschriften omtrent minimum-loon en maximum-arbeidsduur in de bestekken te worden opgenomen.
- 3 Om doeltreffend te zijn moeten deze voorschriften worden opgemaakt door een combinatie van werklieden en patroons, door arbeidsraden.'

Op een lijst van 'Kosten van den bouw der nieuwe St. Josephs Kerk' 6) komen wij de naam van Stuyt wederom tegen. Bij de kosten zien we onder meer vermeld staan: 'Aan Opzigter J. Stuyt f 1669,00', een aanzienlijk bedrag voor die dagen...!

Tijdens de bouw van de St. Jozefkerk was Dr. A. Ariëns kapelaan aan de Jacobusparochie. Of Ariëns en Stuyt elkaar voor de bouw van de St. Jozef al hebben gekend is mij onbekend, vast staat echter wel dat zij elkaar in Enschede kenden.

Over deze contacten schreef Gerard Brom onder meer: 'Bij al zijn drukte hield Ariëns nog tijd om deze jonge artiest met gesprekken te bezielen, die de aankomende bouwmeester veel leerden.' 7) Zelf heeft Stuyt daarover aan Ariëns geschreven: 'U hebt mij Italië leren kennen en de geestdrift voor Rome, die heel mijn leven doortrikt.' 8) Dat de jonge Jan bij de arbeiders van Enschede was geliefd moge blijken uit het verslag van de z.g. 'Kernvergadering' van de Katholieke Werkliedenvereniging.

Jan Stuyt lid van 'De Kern'

'Enschede. Op de Kernvergadering van 8 juni werd tot groot genoegen aller leden als lid geïnstalleerd de heer J. Stuyt, opzichter bij de nieuwe kerk

alhier. De voorzitter wees er op dat met de toetreding van dit nieuwe lid de Kern een groot voorrecht ten deel viel. Al was de heer Stuyt in den dagelijkschen omgang, ook ten opzichte van den minsten arbeider, de welwillendheid en de eenvoud in persoon, allen wisten toch, welken hoogen naam hij zich door zijne herhaaldelijke bekoonde beantwoordingen van prijsvragen, in bouwkundige kringen verworven had. De tijd, dien hij in onze stad zou doorbrengen, was, jammer genoeg, niet van langen duur. Maar dat een man van zijn gaven van geest en hart eenige maanden onze Kernbroeder geweest was, zou steeds met dankbaarheid en trots door onze leden herdacht worden. De heer Stuyt trad denzelfden avond als werkend lid op met eene voordracht over de ornamentiek of versieringskunst in het dagelijksche leven. Hij deed uitkomen, hoe de versiering vóór alles waar moet zijn, in overeenstemming nl. met het doel van het versierde voorwerp en met het materiaal waaruit het vervaardigd was. Zooals hij in eene vroegere vergadering van den Ambachtskring deze gedachte had toegepast op het bouwen van woningen, zoo paste hij ze nu toe op de meubelen en allerlei huishoudelijke artikelen, op behangsels, tapijten, schenkkannen enz. Wat bv. geweven was behoorde versieringen te hebben overeenkomstig den aard van het weefsel, uit scheuring en inslag bestaande : het moest er niet uitzien alsof het met een penseel geschilderd was.

Het versierde muurvlak moest het vlak niet verdonkeremanen door de schildering met perspectief, enz. Tal van platen gaven van een en ander een aanschouwelijke voorstelling.' 9) Nadat Stuyt zijn verhaal had gehouden, kwam de voorzitter van de 'kern' aan het woord en resumeerde nog eens wat spreker had bedoeld. De voorzitter sloot aan bij de actualiteit van dat moment en zei ondermeer:

Toen de kerk in op 25 september 1894 werd ingewijd, was de torenbouw nog niet geheel voltooid. Deze foto dateert derhalve vermoedelijk van het voorjaar 1895.

Foto ter beschikking gesteld door Ir. H.B. Robers, Hengelo. (Foto S. Goudsmit, Enschede)

'De wet van de versieringskunst, door spreker aangegeven, geldt ook op zedelijk terrein voor de wijze waarop iemand zich voordoet. De kleding en ook de meubileering bij verschillende standen moet, om schoon te zijn en te

behagen, waar zijn, d.i. beantwoorden aan iemands maatschappelijke positie. Een werkmansvrouw, die gekleed gaat als een dame, mishaaft. De kleding moet, om schoon te zijn, de vrouw van den arbeider verkondigen. Als zij dat

niet doet, spreekt zij leugentaal en dat vindt ieder verstandig mensch leelijk.

2. Het beginsel: de versiering zij waar, moet ook onze goede gids zijn bij het ontwerpen der feestversiering voor de aanstaande vaandelonthulling. De burgerij wil, zooals bekend is, aan de georganiseerde arbeiders een vaandel aanbieden. Daarin ligt een schoone gedachte ten grondslag: de beter gegoeede katholieken erkennen het goede recht der vooruitstrevende minderen, en eendrachtig trekken beide klassen op voor den goeden en grooten strijd onzer dagen, ter verdediging der belangen die aan allen heilig zijn.

De zang, de orkestnummers, de versiering, alles moet bijdragen, op zijne wijze, om die gedachte duidelijk uit te drukken. Bepaald werd alsnu, dat het bestuur van elke afdeeling overwegen zou, op welke wijze zij daartoe zou kunnen medewerken. Daarna zouden de ontwerpen gebracht worden bij het hoofdbestuur, hetwelk de verschillende bijdragen sorteren en tot een harmonisch geheel zou trachten te verwerken'.

Tot zover het verslag van de vergadering van de 'Kern' van de werkliedenvereniging.

Jan Stuyt ontwerpt Keten voor dr. A. Ariëns

Dat deze verhandeling van Stuyt indruk moet hebben achtergelaten bij de katholieke arbeiders van Enschede, daarvan getuigt wel het feit dat ter gelegenheid van het 12½-jarig priesterfeest van Dr. A. Ariëns, de jubilaris een keten werd aangeboden, door Stuyt ontworpen en vervaardigd door de kunstenaar Gerard Brom te Utrecht. In het verslag van de feestelijke bijeenkomst, waar Ariëns dit geschenk werd aangeboden lezen wij 10):

'Na een hartelijk openingswoord ging de president over tot de aanbidding van het huldeblijk van de dankbare liefde der werklieden, bestaande in

(Foto Twentsche Courant)

Nog steeds kan men in de St. Jacobuskerk aan de Markt te Enschede de door Jan Stuyt ontworpen keten zien. Edelsmid W. Fitzthum uit Oldenzaal maakte in opdracht van de K.A.B.-afdeling Enschede, de reliekhouder. Op de foto zien we hem de laatste hand er aan leggen.

eene kostbar zilveren medaille, waarop aan de voorzijde de zinnebeelden van het Priesterschap gegraveerd waren en aan de achterzijde het opschrift: Aan Dr. Alph. Ariëns, De arbeiders van Enschede 1895. De medaille is bevestigd aan een zilveren ketting, van fijne bewerkte zilveren plaatjes, met de datums der voornaamste gebeurtenissen uit het leven van den jubilaris. Het fraaie stuk is ontworpen door het voormalige lid van de Kern, den heer Jan Stuyt, en vervaardigd door onzen grooten kunstenaar den heer G. Brom te Utrecht. De president gaf eene treffende verklaring van het geschenk, waarvan de eerste gedachte door de arbeiders zelf was gevormd. Men had dr. Ariëns juist als priester willen eeren, omdat hij, wanneer hij geen priester was geworden, ook nooit in hun midden was gekomen. Een luid gejuich

ging uit de aanwezigen op, toen hij daarop het schoone geschenk den jubilaris omhing'.

Na het aanbieden hebben enkele sprekers het woord gevoerd en wel J. Winkels als voorzitter van de afdeling Fabrieksarbeiders van Enschede en van de Twentsche Fabrieksarbeidersbond, rector Sloet namens de adviseurs, de heer P. v.d. Crommenakker namens de Ambachtskring, de heer H. Engels als vertegenwoordiger van het Matigheids-genootschap; en de heer B. Weerkamp herdacht het werk van Dr. Ariëns bij de werkstaking van 1890. Blijkens het verslag heeft de heer Koop, hoofd van de Lambertusschool aan de Markt, een gedicht voorgedragen. Ook sprak de heer A. Verbeek en wel namens de club van vrienden, die 'hoewel geen arbeiders zijnde toch met hart en ziel met de beweging meegingen en haar steunden waar zij konden; met name herdacht hij hierbij den bovengenoemden kunstenaar J. Stuyt'.

Zoals hierboven reeds is gezegd werkten Jan Stuyt en Jos Cuijpers van 1900 tot 1908 samen in een compagnonschap 11). Beiden, onder invloed van de grote Pierre Cuijpers, hebben veel kerken gebouwd.

De St. Jozefkerk te Enschede is tot stand gekomen in een periode dat de 'neogothiek' nog niet verlaten was; het was DE bouwkunst van dat moment. Het zal geen nader betoog behoeven dat de beide jonge architecten wel eens wat anders wilden en probeerden hun eigen weg te gaan bij het ontwerpen van nieuwe gebouwen, i.c. kerken.

Wat Jos Cuijpers betreft kunnen we vast stellen dat de Jozef te Enschede zijn laatste kerk is geweest in de traditionele neogothiek 12). Terwijl men met de bouw van de St. Jozef het eindpunt naderde, werd in Haarlem de nieuwe St. Bavo gebouwd. Duidelijk verschillen deze kerken van elkaar. In het werk van Jos Cuijpers kunnen wij derhalve twee perioden onderscheiden, waarvan

de St. Jozef te Enschede het sluitstuk van de eerste periode is en de St. Bavo te Haarlem het begin van de tweede periode is. Des te meer is het te betreuren, dat de St. Jozef geen plaats heeft gekregen op de landelijke lijst van beschermde monumenten.

Ook Jan Stuyt is zijn eigen weg gegaan, evenals Jos Cuijpers los van de neogothiek. We moeten het begrip 'los-van-de-neogothiek' niet te letterlijk oppvatten, immers de door beide architecten ontworpen kerken, na de bouw van de St. Jozef te Enschede blijven traditioneel.

Wat Jan Stuyt betreft moet nog medegedeeld worden dat in Twente enkele kerken door hem ontworpen zijn o.a. de St. Egbertus te Almelo (1922-1929) en de Mariakerk aan de Deurningerstraat te Enschede (1927) 13).

J.W. Berns

Noten:

- 1 Het Gildeboek MCMXXXIV, Jaargang 17. (Het Gildeboek was een uitgave van het St. Bernulphusgilde, een genootschap van geestelijken en kunstenaars met als doel de bevordering van de kerkelijke kunst).
- 2 St. Nicolaaskerk te Amsterdam (Wanneer men het Centraal Station te Amsterdam door de hoofdingang verlaat ziet men links een kerk met grote koepel en twee torens... De St. Nicolaaskerk).
- 3 Het Gildeboek MCMXXXIV, Jaargang 17.
- 4 Bedoeld zal zijn: socialistische.
- 5 Bedoeld zal zijn Kamers van Arbeid.
- 6 Ongedateerd stuk aanwezig in het archief van de parochie St. Jozef te Enschede.
- 7 Gerard Brom: Ariëns. Uitgeverij Spectrum Utrecht 1950.
- 8 Gerard Brom: Ariëns. Uitgeverij Spectrum Utrecht 1950.
- 9 In: de Katholieke Werkman d.d. 22 juni 1894.
- 10 In: De Katholieke Werkman, d.d. 7 juni 1895.
- 11 Drs. H.P.R. Rosenberg; De 19de-eeuwse Kerkelijke bouwkunst in Nederland. Staatsuitgeverij Den Haag 1972.
- 12 Giovanni Fanelli, Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940. Staatsuitgeverij Den Haag 1978.
- 13 Pauline Houwink; 'Jan Stuyt en de vernieuwing van de kerkelijke bouwkunst', in: Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum. Nijmegen 1978.

Jacob van Ruisdael, Meindert Hobbema en de identificatie-zucht

De Watermolens te Haaksbergen ± 1910

Wie de Ruisdael-tentoonstelling in het Haagse Mauritshuis heeft bezocht, heeft een keur van de mooiste denkbare schilderijen te zien gekregen en bovendien nog een groot aantal etsen e.d. Maar dat niet alleen. De belangstellende bezoeker werd ook een zaaltje getoond onder het opschrift: 'De werkelijkheid die Ruisdael zag'. Zeker de Twentse bezoekers zullen zich hier wel even de ogen hebben uitgewreven. De kunsthistorici, zich begevend op het pad van de topografie, hebben ons voorggehouden, dat Ruisdael de watermolens van Haaksbergen en de sluis van de Omvloed bij Singraven heeft geschilderd. Nee, ze zeggen of schrijven het er niet bij, maar laten het de foto's in hun plaats doen.

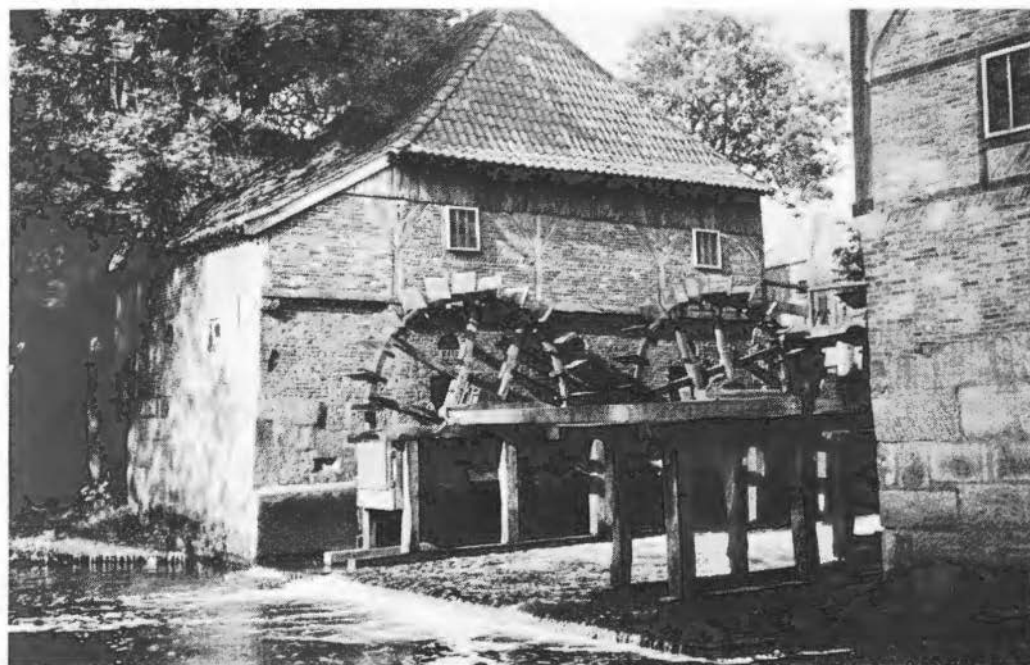
In het Jahrbuch Bentheim 1978 publiceerde Dietrich Maschmeyer uit Lingen (Dld) een aantal topografische vondsten: schilderijen en tekeningen van Ruisdael en Hobbema, die z.i. op be-

kende en soms nog bestaande situaties betrekking zouden hebben of deze weergeven. Twee ervan waren bepaald verrassend en voluit overtuigend, nl. het schilderij 'Gezicht op de stad Ootmarsum', dat tot dusver te boek stond als 'gezicht op Beverwijk', en een schilderij, dat de Commanderie te Ootmarsum weergeeft (1). Maschmeyers andere vondsten lijken mij, hoewel interessant en intrigerend, toch niet alle zó overtuigend.

De combinatie topografie - oude tekeningen is een redelijk veilige aangelegenheid, indien de tekeningen zaken weergeven die nog bestaan, liefst in hun oude vorm. Anders wordt het, wanneer gebouwen e.d. intussen sterk zijn gewijzigd of slechts ten dele bewaard bleven. Zelf heb ik mij eens gewaagd aan een voorzichtig gedane suggestie, een aan Ruisdael toegeschreven tekening in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam van een dubbele watermolen

J. van Ruisdael (part. coll). Watermolen

De Watermolen te Haaksbergen na de restauratie van 1946

aan te wijzen als de Noordmolen bij Delden (2). Mijn formulering: 'Het is, hoewel gewaagd, met het nodige voorbehoud toch ook aantrekkelijk, te veronderstellen dat Jacob van Ruysdael in de 17e eeuw..... ook de Noordmolen heeft gezien en afgebeeld', heeft overigens de redactie van het betreffende Overijssels molenboek er niet van weerhouden het plaatje tóch als onderschrift mee te geven: 'Tekening van Jacob Izaaks van Ruisdael, 1628 - 1683 van de Noordmolen, Azelo, gem. Ambt Delden'. En een niet onvermaard Ootmarsums kunstenaar tekende intussen Ruisdaels molen na en biedt zijn prent de koper aan als zijnde de Noordmolen.....!

Duidelijk en o.i. ook overtuigend was de identificatie door W.H. Dingeldein van twee schilderijen van Meindert Hobbema, die het molencomplex van Singraven weergeven (3). In mijn boek (Molens, Mulders, Meesters) heb ik nog gewezen op een aantal andere werken van Hobbema, die mogelijk ook op Singraven betrekking zouden kunnen hebben, met daarbij genoemd 'een reeks argumenten als steun voor de veronderstelling dat we in bovengenoemde gevallen inderdaad met de molens van Singraven te maken hebben'. Maar het blijven veronderstellingen, meer niet!

Nu terug naar Ruisdael in het Mauritshuis. Enige tijd na zijn artikel in het Jahrbuch Bentheim 1978 meldde Maschmeyer wéér een vondst: Ruisdael zou de watermolen van Haaksbergen hebben geschilderd, meermalen en in verschillende variaties. Ik heb dit op het zien van de betreffende foto's toen ten stelligste bestreden. Er is geen enkel argument voor te vinden, of het moest de plaatsing van de raderen zijn. De als zodanig 'geïdentificeerde' werken zouden al evengoed de molens te Oele, Borculo, Eibergen, Winterswijk of andere 'van toen' kunnen weergeven. Niettemin moet deze informatie tot het

Mauritshuis zijn doorgedrongen en door de kunsthistorici aldaar zijn overgenomen, ondanks dringende waarschuwing ertegen mijnerzijds ook aan hun adres. Heeft misschien de vakwerkconstructie achter de raderen van het links afgebeelde gebouw de doorslag gegeven? De gelijkenis is opvallend, maar..... bij de molens van Haaksbergen - ergens anders in onze regio kennen we dit niet - dateert deze constructie eerst van de restauratie van 1946! Voordien was deze gevel geheel in baksteen opgetrokken en nóg vroeger, tot het begin van deze eeuw, was er een gevel van verticale planken. En hoe de molens er dan nog weer vroeger uitzagen weet niemand meer.

Nog merkwaardiger wordt deze zaak als we de tentoonstellingscatalogus doorlezen. Noch hierin, noch in het Ruisdael-album dat in het Mauritshuis te verkrijgen was, wordt van Haaksbergen gerept. Maar in die catalogus stelt de Amerikaanse Ruisdael-deskundige Seymour Slive onomwonden, dat de beide getoonde watermolenschilderijen de molens van Singraven afbeelden. In de inleiding (pag. 21) zegt hij: 'Zijn belangrijkste reis maakte hij ca. 1650 toen hij het Nederlands-Duitse grensgebied bezocht, zoals blijkt uit zijn gedateerde en te dateren schilderijen met Bentheim (zie cat. nr. 12) en de watermolens van Singraven (zie cat. nr. 22)'. Bij de beschrijving van dat cat. nr. 22 heet het dan: 'Maar ook de *Twee watermolens* van Ruisdael..... kunnen op grond van het bovenstaande worden geïdentificeerd als gezichten op de nog bestaande molens van Singraven'. Dat 'bovenstaande' betreft de verwijzing naar Hobbema's werken en Ruisdaels Bentheimreis, genoemd in de inleiding. Slive vergelijkt dus met Hobbema, maar een zelfs oppervlakkige vergelijking tussen diens werken en Ruisdaels schilderijen laat al duidelijk zien, dat er tussen de afgebeelde molens weinig of geen overeenkomsten zijn. Ruisdaels

De Watermolens te Haaksbergen

J. v. Ruisdael. (Nat. Gallery, Londen) Watermolens

M. Hobbema, Watermolens (detail) Singraven?
Dulwich College.

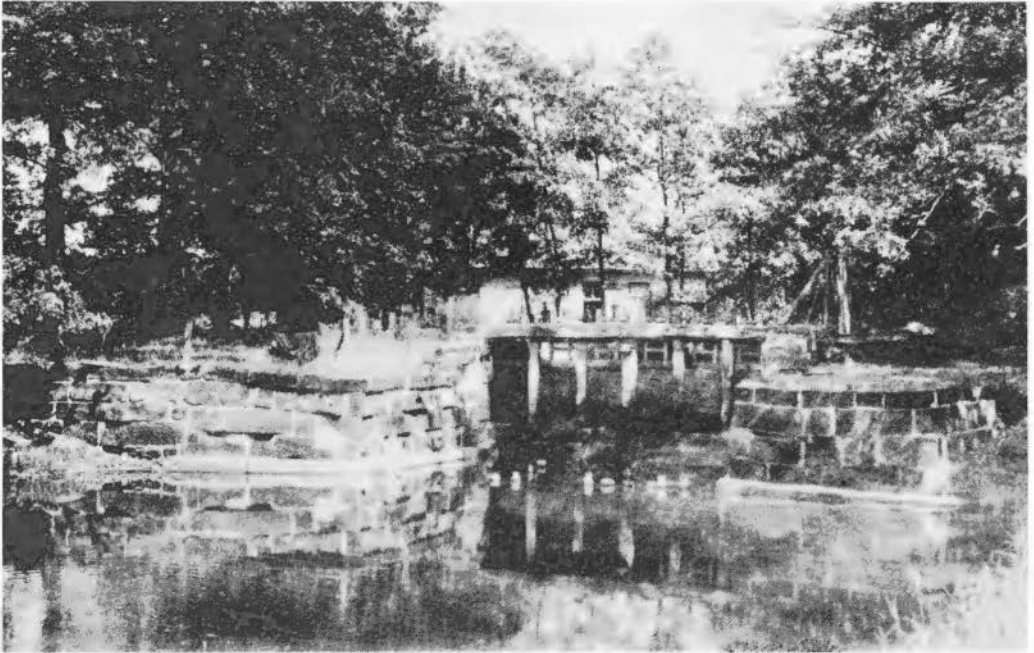
molens zijn alleenstaande rechthoekige gebouwen, Hobbema's molens - althans de mogelijke Singravens - zijn steeds (onderdeel van) complexen, waarbij het gebouw links van de stroom altijd een L-vormig grondvlak heeft. Er is dan ook nauwelijks een andere slotsom mogelijk, dan dat Ruisdael op de beide schilderijen in het Mauritshuis nóch Singraven nóch Haaksbergen uitbeeldde. Iets voorzichtiger gezegd: er bestaat zeker t.a.v. de Haaksberger molens geen enkele mogelijkheid, iets te bewijzen, positief of negatief.

Nog een derde werk vraagt de topografische aandacht, nl. cat. nr. 40: 'Boslandschap met een sluis'. Als 'de werkelijkheid die Ruisdael zag' werd hierbij een foto getoond van de sluis van de Omvloed bij Singraven. Gelukkig bleef het hierbij; in de catalogus wordt, met de mededeling 'dat de gelijkenis inderdaad groot is' (!) terecht gesteld is, dat de sluis niet met zekerheid is te identificeren, 'aangezien dit type sluis bij ver-

schillende watermolens in Twente en ook over de grens voorkwam'. Had men zich bij de molens zoiets nu ook maar gerealiseerd.

Het 'zaaltje' blijft te betreuren. Het is van de instructieve omlijsting van de tentoonstelling het eerste en voor 't oog verrassendste wat veel bezoekers zien én onthouden. Het is in elk geval wel in de krant terecht gekomen, al wist één journalist kennelijk met Haaksbergen geen raad: hij schreef Schaarsbergen. Maar nou ja.

Topografie op schilderijen blijft een hachelijke zaak. Streekminnaars zouden goed moeten luisteren naar kunsthistorici maar evengoed laatstgenoemden naar streekminnaars en -kenners. Anders bestaat het gevaar, dat een gegeven op een 'Hobbema' of een 'Ruisdael' of welke dan ook, lijkt op jouw dorpstoren, kerk, molen, kasteel enz., enz. en dat 'dus' de kunstenaar jouw streek, stad of dorp heeft bezocht. Zoals in het Jahrbuch Bentheim (4) is

De sluis van de Omvloed, Singraven ± 1900 (foto Doc. Arch. Rijksm. Twenthe).

gesuggereerd, dat Salomon van Ruysdael Veldhausen (Niedergrafschaft Bentheim) heeft aangedaan, want een kerktoeren op enkele van zijn werken; in musea in Beieren en Wenen, lijkt zoveel op die in genoemde plaats. En wie weet.....

H. Hagens

De sluis van Jacob v. Ruysdael

Noten

- 1) 'Oost-Nederland model'. Landschappen, stads- en dorpsgezichten 17de - 19de eeuw. Catalogus van de tentoonstelling t.g.v. 50 jaar Rijksmuseum Twenthe, Enschede April - Mei 1980. Cat. nr. 16 en 18.
A.L. Hulshoff, Meindert Hobbema en het Huis Ootmarsum; in: Overijsselse Hist. Bijdragen 94, 1979.
- 2) Overijssel '71/'72. Molens in Overijssel. Zwolle 1971, pag. 102-103, 105. H. Hagens, Molens, Mulders, Meesters. Hengelo 1979, pag. 86.
- 3) W.H. Dingeldein, Het Land van de Dinkel. Meppel 1948, pag. 84-86. K. Döhmman en W.H. Dingeldein, Singraven, de geschiedenis van een Twentsche havezathe. Brussel 1934, dl. III, pag. 144-145.
- 4) Gisela Borggreve, Der Veldhauser Kirchthurm auf Gemälden von Salomon van Ruysdael? In genoemd Jahrbuch.

Boek en Blad

In het tweede kwart van de 18e eeuw kende bijna iedere stad zijn eigen chroniqueur met tekenstift die ter verheerlijking en vermaak zijn woonplaats met omgeving vastlegde. Daarnaast zwierf een aantal collega's door het land om alle schilderachtige plekjes te vereeuwigen. Op deze tekenexpedities zal menig schetsboek gevuld zijn om bij thuiskomst te dienen als stalenboek, waaruit opdrachtgevers hun keus konden maken.

Slechts enkele schetsboeken zijn compleet bewaard gebleven en vormen door hun rijke inhoud een belangrijk historisch en kunsthistorisch document. Vrijwel onbekend bleef tot nu toe het schetsboek van de Haarlemse kunstenaar Cornelis van Noorde (1731-1795) met ca. 80 schetsen van een reis door Nederland in 1756, schetsen van Haarlem en omgeving, en van dieren die hij daar op de kermis zag. Van meer dan de helft der tekeningen werd een uitgewerkte versie gevonden, waaruit het gebruik en de verwerking van de schetsen bleek. Een uitgave van dit veelzijdige schetsboek leek dan ook gerechtvaardigd, vooral in de vorm waarin dat nu is geschied. Inleidende hoofdstukken schetsen o.a. Van Noorde's plaats tussen andere topografische kunstenaars. Alle schetsen zijn uitvoerig beschreven, afgebeeld en gaan, indien aanwezig, vergezeld van een gewerkte staat. De reden van aankondiging in dit tijdschrift ligt aan het feit dat Van Noorde op zijn reis van 1756 vooral in het oosten van Nederland opmerkelijke zaken heeft vastgelegd: kerken te Anlo, Vries en Assen, een trapgraf en hunebed te Eext(erhalte), kerk en molen te Almelo, dorpsgezicht te Vriezenveen en Oldenzaal, landschappen, het kasteel en de Drususrots te Bentheim. Meer zuidelijk tekende hij te Elterberg, Rees, Wesel, Nijmegen etc.

Het in grijs linnen gebonden boek (18,5 x 26) bevat ongeveer 200 pagina's met ca. 150 foto's waarvan zo'n 30 in kleur. Diverse registers maken het boek gemakkelijk te raadplegen, zowel als naslagwerk als kijkboek. Prijs ca. 75 gulden. Verschijnt eind maart 1982. Uitgeverij Schuyt & Co. c.v., Gedempte Oudegracht 35, Postbus 563, 2003 RN Haarlem.

J. Hosmar, Graven in Vriezenveen's verleden

Als Hosmar graaft, waar en hoe dan ook, is het resultaat massaal. Zo is zijn laatste boek, 'Graven in Vriezenveen's verleden' een compact geheel van 210 bladzijden waarin wel zowat elk facet van Vriezenveen's geschiedenis aan bod komt, met als hoofdrolspelers de boeren, handelaars, notabelen en buitenlui. Dat is het pré van een boek als het onderhavige: het gaat over mensen, geplaatst in hun historische context, met hun daden groot en klein, goed en kwaad, met hun belevenissen blij en droevig.

Vanzelfsprekend begint Hosmar met de vroegst mogelijke geschiedenis, nl. de oudste nederzettingen, die meer in de richting van Almelo lagen (resp. aan de Oudeweg en aan de Buterweg), de oudste rechten, plichten en privileges. Verder krijgen aandacht de verhouding tot de Heren van Almelo en de eerste Münsterse Oorlog (1665-1667), toen Vriezenveen op 5 januari 1666 werd verwoest. Dit betekende tevens het einde van de tweede nederzetting, die aan de Buterweg, en de herbouw op de huidige plaats, die tegen 1700 een feit was. Via een hoofdstuk over veel verdwenen historische plekjes en monumenten en over bodemvondsten stapt Hosmar over naar de 19e eeuw en verder: een kleine 30 bladzijden over de Rusluie, hun familie's, compleet met stambomen, hun bouwkundige inbreng in het dorp en verder verhalen over de kerk, de turfschipperij, de industrie, de molens, natuurlijk de brand van 1905 en tenslotte bijgeloof en volksgebruiken. De laatste 25 bladzijden zijn, verdeeld in hoofdstukjes, gewijd aan de Vriezenveense buurtschappen Westerhaar, Vriezenveense Wijk, De Pollen, Aadorp en Bruinehaar.

Jammer is, dat er geen noten zijn. De literatuurlijst, waar Hosmar zelf zeven keer als geraadpleegd auteur op prijkt en de opsomming van geraadpleegde archieven kunnen dit gemis maar zeer ten dele vergoeden. Ook een index ontbreekt.

Het boek is zeer rijk geïllustreerd, iets wat de aantrekkelijkheid verhoogt. Echter op het punt van bijschriften zou de schrijver meer beperking moeten kennen. Sommige zijn compleet kleine artikelen en dan ook nog letterlijk aangehaald uit de tekst op dezelfde bladzijde en dus overbodig. Soms ook gezocht, zoals op blad. 14: wat hebben boterpacht en turf-in-de-Almelosehaven met elkaar gemeen anders dan de plaats:

Almelo? En is de houten keet op blad. 194 nu een kerk of lezen we verkeerd?

Zoals gezegd is het een boek vooral over mensen, de Vriezenveense wel te verstaan, van 'hoog' tot 'laag'. Het historisch feitenmateriaal is overweldigend wat soms, door de veelheid van namen en jaartallen, de leesbaarheid schaadt. Andere delen zijn anecdotisch weergegeven en geven veel leesplezier.

Voor de prijs van f 43,-. Uitg. Witkam, Enschede.

H.H.

Twentse Spreukenkalender 1982

Hoewel deze kalender al vele jaren (hoe lang eigenlijk al?) door de Drukkerij Twentsche Courant b.v. wordt uitgegeven, hebben wij er in dit blad tot nu toe geen aandacht aan besteed.

We willen dit nu toch eens -kort- doen. Het is opmerkelijk, knap en fijn dat we jaarlijks op deze kalender ons kunnen tracteren. Zij bevat op elk blaadje (behalve 25/26 december) een spreuk, uitdrukking of opmerking in het Twents. Op de achterzijde is steeds een tekst geplaatst welke verband houdt met iets van of van nabij onze streek, in alle facetten. We hopen dat de Twentsche Courant er in mag slagen om nog vele jaren met deze kalender uit te komen.

Overigens, bij 20/21 februari zou moeten staan: Hee hef 't der oetdreunken.

J.J.H.M.

Overigens, het in het vorige nummer aangekondigde 'Leenregister van de Hovele en Het Nijenhuis' is uitverkocht en dus niet meer te koop. Spijtig!

Het landschap van Twente, door Harry Wonink met foto's van Ger Dekkers

Een monumentaal boek qua omvang, maar zeker een monumentaal boek qua inhoud is deze voortreffelijke co-productie van één schrijvende en één fotograferende streekkenner.

Harry Wonink leverde een zeer lezenswaardige bundel verhalen over alle aspecten van het Twentse landschap, waarvoor hij twee ingangen koos: De ingang van de maanden van het jaar, waarvan elke maand zijn eigen dimensie aan onze Twentse leefwereld geeft, als kleurstelling, jong natuurleven, plantengroei en -bloei, maar ook nathed en somberheid. De andere ingang is de stoffering van het landschap, waarbij landschap in brede zin dient te worden opgevat. Hier worden zaken als heide, essen, weiden, wallen, bossen, 'bergen', bronnen, rivieren, vogels, en bloemen, vennen, turf en marken, boer en boerderij, molens, kloppen en kerken, en kasteeltuinen, behandeld.

Op een boeiende wijze weet Wonink de onderwerpen in hun huidig en historisch perspectief aan ons voor te zetten. Zonder de lezer te overdonderen met feiten en feitjes geeft hij blijk

van een formidabele kennis van zaken van (streek)historie en natuur, van landbouw, folklore, kortom, van een forse kennis van Twente zoals het was en zoals het geworden is.

En de wijze waarop hij die kennis aan ons overgeeft getuigt voor mij van een grote liefde voor dit landschap, waarin hij zeer intensief geleefd en beleefd heeft.

De kwaliteit van Ger Dekkers als fotograaf is bekend. Zij staat op een eenzaam niveau. In Het landschap van Twente levert hij opnieuw vele bewijzen van zijn kunstenaarschap. De foto's ondersteunen op de juiste wijze de tekst, horen er gewoonweg bij.

De bijschriften bij de foto's zijn op zich weer complete verhaaltjes, welke in kort bestek een goede informatie geven en de foto nog weer verder plaatsen.

Wij zijn er zeker van dat de bezitter van dit fijne boek het regelmatig opnieuw ter hand zal willen nemen om te herlezen, om eigen ervaringen met het Twentse landschap aan te toetsen, of om gewoon maar eens zich over te geven aan de schitterende foto's.

Hoewel geschreven zonder nostalgie, klinkt toch hier en daar spijt door over de vele verloren en bedreigde zaken in dit monumentale tijdsbeeld. Het boek werd uitgegeven door Uitgeverij Waanders te Zwolle.

J.J.H.M.

Beurs

te koop:

- 1 Twentsche Eigenheimers, Mr. G.J. ter Kuile, Almelo 1936. 422 pagina's met platen.
- 2 De Monumenten van Geschiedenis en Kunst deel IV Noord en Oost Salland door Dr. E.H. ter Kuile. 159 pagina's tekst en 454 foto's. Staatsuitgeverij 1974.
- 3 Kijk op Overijssel, onder redactie van T. Bouws 1976, Elsevier. Fotoboek met 400 pagina's foto's en tekst.
- 4 Een kabinet van Twentse gezichten, door Drs. A.L. Hulshoff. 1971.
- 5 Enige Bijdragen tot de Geschiedenis van het Archidiaconaat en Aartpriesterschap Twente, door J. Geerdink. Een herdruk uit 1978 van NV Uitgeverij Smit van 1876 Hengelo.
- 6 Enige delen uit de reeks verslagen en mededelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. 66, 67, 88 en 93 ste stuk.

Th.L.M. van Stapela, G. Bomansstraat 66, 7552 NT Hengelo (o) tel. 074-918295.

Gehoord en gelezen

Twentsche Courant 1981

12.9 Stroot was eens moerassige plek; 18.9 Jozefkerk krijgt lang verdiende onderhoud; 19.9 Put uit een ver velen (Heurne, Enschede); 19.9 Hof te Boekelo een heerlijkheid; 19.9 Opheffing ijzeren weg naar Gronau; 26.9 Natuurmuseum startte bij een apotheker; 3.10 Amateurarcheoloog Henk Kolkman: in Nederland een Twent, in Twente een Enschedeër; 7.10 Voordracht panden Monumentenlijst (Enschede); 15.10 Postkantoor startte in 1640 in herberg aan Langestraat (Enschede); 17.10 Veredelde oudheidkamer baart nationaal museum (Textielmuseum); 24.10 Pleidooi landbouwdeskundige: traditionele boerderij terug in landschap; 30.10 Drie kwart eeuw verzamelen rond Palthehuis; 31.10 De barre historie der Doopsgezinden; 4.11 Huize Keizer in Denekamp ademt sfeer van oma's tijd; 13.11 St. Jozef in handen nieuwe stichting; 14.11 Engbers verzamelde 10.000 veldnamen; 14.11 De opstand der platte petten (Staking 1931/'32); 18.11 Aankoop Hof Espelo op losse schroeven; 18.11 Taal van turfstekers in kaart gebracht; 25.11 Nijenhuis wil Oldste Hoes als eethuisje inrichten; 7.12 Cursus midwinterhoornblazen afgelopen. Demonstratie op de Pellehof sfeervol (Borne).

Tubantia / Dagblad van het Oosten, 1981

16.9 Trein van Veenmuseum rijdt en krijgt steun; 17.9 Oude waterput aan Heurne blootgelegd (Enschede); 26.9 Albergen komt met landelijke primeur. Eerste volledige inventarisatie van oud timmermansgereedschap; 28.9 Twickel heeft een nieuwe heer; 28.9 Nog één keer met de E 2234 van Gronau naar Enschede en terug. De laatste rit; 1.10 Reparatie Jozefkerk gaat van een leien dakje; 3.10 Stroink-kroniek over 14 generaties; 8.10 Uit loterijpot 75 mille voor Almelo's carillon; 13.10 Kerkgebouw in Hengelo toch geen monument; 15.10 Oldenzaalse uitgever trekt de aandacht met een boek over Twickel; 17.10 Opnamen school-TV in textielmuseum; 20.10 Twente-Academie moeilijke bevalling; 21.10 Aan het klokgelui kun je horen waar iemand dood is; 21.10 B en W willen meewerken aan Veenmuseum (Vriezenveen); 24.10 Twee Twentse beiaards straks bij stem; 28.10 Op eigen wieden (molen Usselo); 16.10 'Klokkengek' Herman Harms legt restauratie beiaard op dia's vast (Enschede); 31.10 Lös hoes gebouwd om te verhuizen?; 4.11 Restauratie molen Lattrop vrijwel rond; 7.11 Waar diende het onderschoer

voor?; 10.11 Truus Geesink: Behoud Jozefkerk zalig resultaat; 18.11 Midwinterhoornblazers accepteerden reglement met 11 punten; 18.11 'Landschap' wil Hof Espelo kopen; 26.11 Bidden in het Twents; 2.12 Laatste poging tot redding van de muurschilderingen (Almelo); 7.12 Midwinterhoorn blazen in winters Borne; 7.12 Midwinterhoorn klinkt.

Reactie van lezers

De heer A.J. Grijpma, Park de Kotten 169 te Enschede, schrijft ons het volgende:

De tekst op pag. 51 (jrg. '81), laatste regel: Benthem (p. 251) en het vervolg op pag. 52 doen m.i. twijfels rijzen met betrekking tot sommige weergegeven afbeeldingen.

Een ding is m.i. zeker: de Veldpoort had een klok. Mijn grootvader van moederszijde kwam in 1859 of 1860 in Enschede wonen.

Als hij - toen ik nog een jongen was - de reguleurklok opwond en de wijzers op de juiste plaats weer had gezet was zijn gezegde steeds: 'Non isse weer met de Veldpoort geliek'.

Over wat er verder aan de poort te zien is geweest, heb ik geen nadere gegevens.

De heer J.M. Kloppenborg, Van Die-menstraat 101 te Enschede stelt ons de volgende vraag:

Op de Usseleres ligt een stukje grond, dat 'de Kloppenborg' genoemd wordt. Er is op deze plaats een gracht in het vierkant. De vraag is of er hier een landweer gelopen heeft en of de boerderij De Borg er wat mee te maken heeft.

Antwoord: De Kloppenborg is een merkwaardig gegeven in Usselo. Het verhaal gaat, dat hier een omgracht spieker gestaan heeft, waar de Usselose bevolking zich op terugtrok bij naderend geweld. Van een landweer, aansluitend hierop, is mij niets bekend.

Er is waarschijnlijk geen verband met

Tabaksteelt in Twente anno 1780

Vele oudere lezers van dit blad zullen zich nog de jaren van de tweede wereldoorlog herinneren, toen op vrij grote schaal tabak verbouwd werd om in de behoefte van de aan nicotine verslaafden te voorzien. Bekend was onder andere het merk Amersfoorter, waarvan de omschrijving in de grote Van Dale luidt 'Inlandse, slechte gemeene tabak'. Al kon de kwaliteit van deze dan ook niet tippen aan de vooroorlogse soorten uit Egypte, Turkije, Virginia, Cuba, Sumatra en andere warme en vochtige gebieden, de smaak was veel beter dan het surrogaat van kersen- of notenbladeren, dat anderen probeerden te roken. Vaak had men geen geduld om op het vrij lang durende fermentatie-proces te wachten en trachtte men dit te versnellen door het verwarmen en broeien van de vochtig gemaakte bladeren, wat de kwaliteit beslist niet ten goede kwam. Nog half

groene tabaksbladeren werden daarna fijn gesneden en verwerkt tot een shagje of een sigaar van een onbestemd model.

Veel minder bekend zal het zijn, dat reeds in 1780 te Buurse tabak verbouwd werd door de landbouwer Hendrik Scholten op het erve 'Scholten Eums' aan de Haaksbergerweg. Op 16 maart 1789 eiste Herman Tangelder van Scholten betaling van 68 gulden, 19 stuiver en 12 penningen 'ingevolge contract in den gepasseerden jaare aan de tabakplanterien van gepandeten verdient'. In het protocol van de zitting van het Haaksbergse gericht van 6 april 1780 werd nog vastgelegd, dat Tangelder in april en mei 1779 geholpen had met de 'tabaksplanterie'.

Toen Napoleon ruim 15 jaar later de grenzen van West Europa sloot voor de invoer van buitenlandse goederen, zal de Buurser tabak wel gretig aftrek gevonden hebben. Ook wat dit betreft was er in de laatste wereldoorlog geen nieuws onder de zon.

J.G.L. Overbeeke

De Borg in Usselo. Op De Borg was vroeger de woonplaats van een zekere Cerniago, schoonzoon van Van Scheven tot Borg Enschede, in de 17e eeuw. Volgens overlevering had Cerniago, in het bezit gesteld van het erf Wennink door zijn schoonvader, daarnaast een havezathe-achtige bebouwing opgericht, omringd door grachten. Tot erkenning als havezathe is het echter nooit gekomen.

Overigens gaat het hier om een boeiend gedeelte van Usselo, waar dicht bij elkaar Kloppenborg, De Borg en de Vretberg zich bevinden. Welke lezer weet er meer van?

J.J.H.M.

Een inschrien is een vakje in de tuugkist waarin waardevolle zaken werden bewaard.

Kopij inzenden aan:

G. J. B. Gorel, Laaressingel 19, Enschede — redactie-secretaris,
telef. 053 - 35 77 79

Redactie: J. J. H. Meijer, Olde Meulenweg 2, Hengelo, tel. 074 - 91 28 51, eind redacteur
Adriaan Buter, Neede
H. H. Hagens, Almelo
J. Overbeek, Haaksbergen
Th. L. M. van Stapele, Hengelo

Administratie:

G. J. B. Gorel, Laaressingel 19, Enschede tel. 053-35 77 79

Bank: Algemene Bank Nederland N.V. te Enschede, Hoedemakersplein.

Giro: nr. 18 18 110 t.n.v. Administratie 't Inschrien, Laaressingel 19, Enschede

Abonnementsprijs f 15,— per jaar.
Lesse nummers f 4,— (exclusief portokosten)

Uitgave van de Oudheidkamer 'Twente' te Enschede.

Overname van de inhoud, in welke vorm ook, is niet toegestaan zonder schriftelijke toestemming van de redactie.